

УДК 37.013.42

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ДЕІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ”

Попович Анна Михайлівна

м.Ужгород

Анотація. У статті розглядаються окремі розбіжності у підходах до тлумачення поняття “деінституціалізація”. Узагальнюються вкрай обмежене використання цього терміну у нормативно-правових документах, які регулюють надання соціальних послуг населенню в Україні, а також його трактування у широкому і вузькому контекстах у соціальній роботі та інших видах діяльності.

Ключові слова: деінституціалізація, соціальні послуги, реформування, діяльність закладів, права дітей, підтримка сім'ї.

Соціальна політика останніх років в Україні супроводжується різними ініціативами у рамках загального процесу деінституціалізації. Міжнародні проекти і конференції привносять в Україну його кращі моделі із європейських країн, у яких він уже відбувся або

проходить зараз. Завдяки цьому підвищується рівень поінформованості фахівців різного профілю, що сприяє розробці єдиного бачення і підходів до процесу деінституціалізації у всіх відповідних структурах.

Попри це у професійній термінології поняттю “деінституціалізація” часто надається різне змістове забарвлення. Відмінності у тлумаченні цього терміну зберігаються у таких сферах, як соціологія, право, охорона здоров'я, економіка та ін. Цей факт підтверджують дослідження Є.Головахи, Н.Паніної [3], С.Сегала [14], які знаходять продовження в новітніх наукових розвідках. Серед останніх слід виділити аналіз окремих аспектів психіатричної деінституціалізації С.Глузманом [2], Л.Циганком [17], проблем деінституціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування В.Бошняк [1], Завацькою, Л.Махоткіною [8], впрова-

дження відновного правосуддя у кримінальне судочинство України В.Дрьоміним [7], В.Землянською, Л.Ільковець, В.Сегедіним. [9].

Попри існування достатньої кількості досліджень процесу деінституціалізації, всі вони носять розрізнений характер. Тому постає необхідність синтезу сучасних підходів та розробки цілісного бачення цього процесу.

Мета статті – узагальнити сучасні підходи до трактування поняття “деінституціалізація” у соціальній роботі.

Варто зауважити, що у нормативно-правових документах, які визначають і регламентують напрямки реформування і надання соціальних послуг населенню в Україні, тлумачення цього поняття відсутнє. На сайті Верховної Ради України “Законодавство України” пошук за контекстом “деінституціалізація” у назві документів не дав результатів, у текстах документів термін згадується двічі. Вперше – у розпорядженні КМУ від 22 квітня 2005 р. N 117-р “Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС”. У розділі 10 “Забезпечення поваги до прав дитини” у контексті впровадження рекомендацій Комітету ООН з прав дитини від 2002 року та імплементації Конвенції про права дитини розглядаються проекти та/або програми технічної допомоги з боку ЄС, держав-членів ЄС, інших донорів для підтримки реалізації Плану дій Україна – ЄС (із зазначенням суми коштів). Серед них наведені “деінституціалізація дітей та сприяння їх сімейній інтеграції” і “розроблення комплексних заходів з надання соціальної допомоги незахищеним сім’ям і дітям” [12].

Другий нормативно-правовий документ, у якому вживається досліджуване поняття – це План дій з реалізації Концепції реформування системи соціальних послуг на період до 2012 року, затверджений розпорядженням КМУ від 30 липня 2008 року.

Серед трьох пунктів розділу “Модернізація соціальних служб і закладів” передбачено “вжити заходів для деінституціалізації системи соціальних послуг, запровадження сучасних форм і методів соціальної роботи в державних та комунальних суб’єктах, що надають послуги соціально вразливим категоріям громадян, застосування інноваційних моделей надання соціальних послуг” [10]. Серед інших позицій цього документа – розпочати запровадження механізму інтегрованого підходу до визначення потреби особи у соціальних послугах при призначенні соціальних виплат за єдиною заявою та вивчення питання щодо необхідності утворення комплексних центрів (служб) з надання соціальних послуг сільському населенню.

У чинному Законі України “Про соціальні послуги” [13], останні зміни до якого внесені 15.03.2012 року, термін “деінституціалізація” не згадується.

У контексті нашого аналізу важливим є також такий нормативно-правовий документ, як Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, затверджена Постановою КМУ N 1242 від 17 жовтня 2007 р. (саме поняття деінституціалізації у цьому документі не згадується). Реформування системи закладів проводиться чотирма етапами [10]:

перший - вивчення і поширення відповідного міжнародного досвіду, удосконалення діяльності закладів, запровадження влаштування дітей в сім’ї громадян (один рік); другий - створення нормативно-правової бази, регулювання діяльності закладів, пошук додаткових джерел для фінансування заходів, визначених Програмою, в тому числі за участю міжнародних організацій (один - два роки); третій - утворення закладів нового типу, переведення до них дітей, перепідготовка педагогічних та соціальних працівників (три - чотири роки); четвертий - репрофілювання закладів та оптимальне їх використання (сім - вісім років).

Цікаво порівняти ці етапи з визначенням деінституціалізації, яке наводиться регіональним відділенням Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) для країн ЦСЄ/СНД. До розуміння процесу деінституціалізації Фонд включає чотири компоненти [5]:

1. Профілактика соціального сирітства (попередження направлення та перебування дітей в інституціях без необхідності, недопущення направлення їх в інші заклади).

2. Пошук та розробка належних альтернативних форм сімейного влаштування і надання замісним сім’ям послуг і системи пільг.

3. Робота з персоналом закладів для дітей з метою мінімізації спротиву закриттю і передачі дітей в сім’ї, планове закриття, випереджуюча перепідготовка персоналу або їх працевлаштування.

4. Створення умов більш високої якості життя тим дітям, які в силу різних причин не будуть передані у сімейні форми.

Не вдаючись до глибокого аналізу, можна зауважити що Державна цільова соціальна програма акцентує увагу на закладах (формулювання змісту кожного з етапів розпочинається саме з цього терміну). Натомість Дитячий фонд ООН на перше місце ставить дітей і сім’ї. Таким чином, ЮНІСЕФ розглядає деінституціалізацію не просто як заходи зі скорочення кількості дітей в інтернатних закладах, а як всебічний процес, який передбачає планування перетворень, скорочення кількості закладів інтернатного типу і/або їх закриття, що супроводжується створенням цілого комплексу різноманітних послуг з влаштування дітей. Цей процес здійснюється у відповідності з нормами і стандартами, що ґрунтуються на принципі дотримання прав дитини і орієнтовані на результат. Його мета – забезпечення ситуації, коли виховання в інтернатних закладах є всього лише однією із багатьох інших форм влаштування життя дітей, і її обирають в адекватних умовах, коли вона найкраще відповідає інтересам дитини.

Тобто завданням держави є захист і підтримка сім’ї, а не позбавлення дитини права на виховання у родинному середовищі, навіть якщо така сім’я опинилася у складній життєвій ситуації. Проте необґрунтоване відібрання державними органами дітей у батьків продовжує складати проблему, на що звертала увагу Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Н.Карпачова 22 грудня 2010 року під час представлення у Верховній Раді України Спеціальної доповіді “Стан дотриман та захисту прав дитини в Україні” до 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини [15]. У 2010 році тільки у Лохвицькому районі Полтавської області таких випадків було 13.

На протипагу вкрай обмеженому використанню поняття “інституціалізація” у нормативно-правових документах щодо соціального захисту населення, у матеріалах з теорії і практики соціальної роботи та міждисциплінарних підходів щодо вирішення складних життєвих ситуацій клієнтів вживання терміну “деінституціалізація” (“деінституціалізація”, “деінституціалізація”) набуло широкого вжитку.

Зауважимо, що у соціології інституціалізація розглядається як “процес становлення нових соціальних інститутів, відповідно деінституціалізація як процес руйнування інституційних утворень, зміни соціальних правил з явним вираженням (або прихованим, латентним) неприйняттям інституційних вимог до соціальної поведінки” [3]. У соціальній роботі найбільш вживаним є наступне тлумачення: деінституціалізація – процес, альтернативний тривалому утриманню людей (душевних хворих, правопорушників, дітей, людей похилого віку) у великих стаціонарних закладах різного типу. Головний принцип деінституціалізації – надати людині право знаходитися не в таких обмежених умовах існування, як стаціонари, вести нормальний спосіб життя і жити настільки незалежно, наскільки вона здатна. Основні елементи деінституціалізації: намагання уникати без крайньої необхідності розміщення і утримання людей в стаціонарах; організація відповідних альтернативних варіантів за місцем проживання для розміщення, лікування, професійної підготовки, навчання і реабілітації осіб, яких нема необхідності утримувати в стаціонарах; поліпшення умов догляду і лікування за місцем проживання тих, кого раніше прийнято було поміщати в стаціонари. Головний принцип подібного підходу полягає в тому, щоб надати людині право знаходитися

не в таких обмежених умовах існування, як в стаціонарах, вести нормальний спосіб життя і жити настільки незалежно, наскільки вона здатна. Таке тлумачення наведено С.Сегалом у Енциклопедії соціальної роботи [14] і нині воно широко використовується у наукових публікаціях та словниках.

У соціальній політиці України деінституціалізація стала першочерговим напрямом перш за все у реалізації соціального захисту дітей-сиріт, хоча тією чи іншою мірою зачіпає й інші ключові щодо цього процесу категорії клієнтів – людей з обмеженими психічними і розумовими можливостями, людей похилого віку, правопорушників. Тому використання і спроби тлумачення аналізованого у даній статті терміну найчастіше зустрічається при аналізі соціальної роботи з дітьми. Деінституціалізація трактується як у широкому, так і вузькому контексті. У вузькому – це скорочення кількості дітей у закладах за рахунок розвитку альтернативних форм влаштування [4, с.16]. У широкому контексті політика деінституціалізації окрім суттєвого скорочення кількості дітей у закладах інтернатного типу передбачає створення комплексної системи підтримки сімей, розвиток сімейних форм влаштування дітей, перепрофілювання дитячих будинків, зокрема у служби супроводу, створення умов, максимально наближених до сімейних, для проживання, виховання і навчання дітей, які не можуть бути передані у сімі. Ця політика спрямована на турботу про дитину з врахуванням її індивідуальних потреб [4, с.5].

Згадані розбіжності у розумінні процесу деінституціалізації знайшли відображення й у інших сферах діяльності, зокрема, психіатрії. Цікавою є думка відомого психіатра і правозахисника, голови Асоціації психіатрів України С. Глузмана. Аналізуючи окремі аспекти психіатричної деінституціалізації, він дійшов висновку, що "проблемою, предметом деінституціалізації є функціонування будівель (приміщень), проблемою реабілітації – функціонування людей. Деінституціалізація закриває приміщення, реабілітація відкриває життя. Деінституціалізація зосереджена на вивільненні хворих, реабілітація – на підтримці особистості. Деінституціаліза-

ція відкрила двері лікарень і дала хворим при виписці рецепт на медикаменти. Реабілітація намагається відкрити двері людської спільноти і допомогти людям знайти рецепт свого життя" [2].

Вузьке тлумачення наводить й одна з психологічних енциклопедій: "деінституціалізація – виписка із лікарень великої кількості пацієнтів, які проходять тривале лікування, щоб вони могли приймати участь у громадських програмах лікування" [6]. Аналізуючи реформування психіатричної служби у США і Європі, Л.А.Циганок тлумачить деінституціалізацію у широкому контексті: "деінституціалізацію можна визначити як заміну тривалого перебування у психіатричній лікарні короткотривалими, менш ізолюючими методами надання медичної допомоги психічно хворим людям за місцем проживання" [17]. У зарубіжних країнах вона передбачала трьохкомпонентний процес: перевод пацієнтів, проживаючих у психіатричних лікарнях, на альтернативні види допомоги за місцем проживання; попередження можливих випадків потрапляння у стаціонар і направлення пацієнтів у різні альтернативні служби; розвиток спеціальних служб поза межами стаціонарів для надання допомоги групі хворих психіатричного профілю.

Подібні розбіжності прослідковуються й у процесах деінституціалізації осіб з обмеженими розумовими можливостями, людей похилого віку, правопорушників [7, с.9], але, враховуючи усі негативні наслідки перебування в інтернатних установах, одним з актуальних завдань визнається необхідність деінституціалізації такого середовища.

Проведений аналіз розкриває перспективи подальшого теоретичного та емпіричного аналізу процесу деінституціалізації як комплексної діяльності, пов'язаної не просто з виведенням окремих категорій клієнтів з інституцій, а спрямованої на систематичні, стратегічно обґрунтовані зміни щодо значного зменшення використання стаціонарного догляду і зростання послуг, спрямованих на перебування клієнтів в їхніх сім'ях і громадах, що відповідає правам людини і особливо актуально у взаємозв'язку із реформуванням системи соціальних послуг населенню в Україні.

Література та джерела

1. Бошняк В. Деінституціалізація та реформи у сфері захисту дітей – два боки однієї медалі //Права дітей. – 2010. - №1 (9). – с. 7.
2. Глузман С. «Пройдєт время, и тебя реабилитируют!» / С.Глузман. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://society.lb.ua/health/2011/11/01/121963_o_reabilitatsii_yudey_s_pshichesk.html - Загол. з екрану. – Мова рос.
3. Головаха Є. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Євген Головаха, Наталія Паніна //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - №4. – С.5-22
4. Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей.— К.: Видавничий дім "Калита" 2009 р.— 193 с.
5. Деинституциализация: глоссарий "Защита детей" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unicef.ru/upload/iblock/89e/89e1e5a4ece0aa4d5f08220695d09fc0.pdf> - Загол. з екрану. – Мова рос.
6. Деинституционализация: психологическая энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enc-dic.com/enc_psy/Deinstitucionalizacija-7462.html - Загол. з екрану. – Мова рос.
7. Дрьомін В. М. Каральна політика держави та проблеми деінституціалізації тюремного середовища [Електронний ресурс] / В.Дрьомін. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1488/60/> - Загол. з екрану. – Мова укр.
8. Завацька Л.М. До проблеми деінституціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування /Л.Завацька, Л.Махоткіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_84/Zavats1.pdf - Загол. з екрану. – Мова укр.
9. Землянська В.В. Впровадження відновного правосуддя у кримінальне судочинство України. Посібник / В.В.Землянська, Л.Б.Ільковець, В.Б.Сегедін. – К., 2008. – 168 с.
10. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Постанова КМУ від 17 жовтня 2007 р. N 1242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF> - Загол. з екрану. – Мова укр.
11. Про затвердження Плану дій з реалізації Концепції реформування системи соціальних послуг на період до 2012 року: Розпорядження КМУ від 30 липня 2008 р. № 1052-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/117-2005-%D1%80> - Загол. з екрану. – Мова укр.
12. Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС: Розпорядження КМУ від 22 квітня 2005 р. N 117-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/117-2005-%D1%80> - Загол. з екрану. – Мова укр.
13. Про соціальні послуги: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua> - Загол. з екрану. – Мова укр.
14. Сегал С. Деинституциализация / С.Сегал // Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. – В 3 – х т. / С. Сегал. – М. Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – Т. 1 – С. 171-175.
15. Стан дотриман та захисту прав дитини в Україні: Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Спеціальна доповідь до 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.gov.ua/ru/images/stories/07022011/S_Dopovid_4.pdf - Загол. з екрану. – Мова укр.
16. Степина Н. Как обустроить жизнь сирот, или О грядущей деинституционализации жизнь / Н.Степина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hereandnow.ru/index.php?ids=524> - Загол. з екрану. – Мова рос.

17. Цыганок Л.А. Реформирование психиатрической службы. Опыт США И Европы (обзор реформ в психиатрии в США и Европе, предпосылки, сущность реформ, проблемы на пути их реализации, результаты реформ, планы на будущее) /Л.Цыганок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.npar.ru/journal/2007/3/reforming.htm> - Загол. з екрану. – Мова рос.

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные расхождения в подходах к толкованию понятия “деинституциализация”. Обобщается крайне ограниченное использование этого термина в нормативно-правовых документах, которые регулируют предоставление социальных услуг населению в Украине, а также его трактовка в широком и узком контекстах в социальной работе и других видах деятельности.

Ключевые слова: деинституциализация, социальные услуги, реформирование, деятельность учреждений, права детей, поддержка семьи.

The author of the article has examined separate divergences in interpretation of concept “deinstitutionalisation”. The limited use of this term has been summarized in normatively legal documents which regulate the provision of social services for population in Ukraine, and also its interpretation in wide and narrow context in social work and other types of activity.

Keywords: deinstitutionalisation, social services, reformations, activity of establishments, rights of children, support of family.